

Izvorni znanstveni rad
UDK 664.4 (497.5 Ston) (091)
Primljeno: 21.7.2004.

PRILOG POZNAVANJU STONSKE SOLANE

ŠIME PERIČIĆ

SAŽETAK: U ovom radu autor želi prikazati djelatnost stonske solane do Drugog svjetskog rata. Koristeći dosadašnju škrtu literaturu i dostupne arhivske izvore, on nastoji što bolje osvijetliti način i količine proizvodnje soli u njoj, njenu organizaciju, uvjete rada, te pokušaje unapređenja proizvodnje soli i njene prodaje. Nažalost, jedan dio njene novije dokumentacije nestao je netragom, pa nije moguće bolje prikazati njeno tadašnje djelovanje. Ipak, i ono čime autor raspolaže ukazuje na njeno značenje za egzistenciju stonskog i okolnog pučanstva kroz stoljeća, te za budžet Dubrovačke Republike.

Začudo, premda stara i značajna, stonska solana dosad nije dostatno istražena i predstavljena javnosti, pa je, slijedom toga, o njoj i ostalo mnogo toga nepoznato. Za takvo stanje veliku krivicu snosi i činjenica da je netragom nestala njena pismohrana iz poznijeg doba, svjedočanstvo njenog tadašnjeg djelovanja. Jednako tako leži krivica i na onima koji nisu iskoristili priliku, pa "radi opsežnosti" nisu svojedobno tiskali radnju Vlaha Fortunića pod naslovom »Povjesničke crtice državnih solila u Stonu«,¹ koja je zbog toga zauvijek izgubljena. Srećom, sačuvalo se nešto izvornog gradiva u dubrovačkoj i zadarskoj pismohrani, što omogućava kakvu takvu rekonstrukciju njenog djelovanja.

Pisci dubrovačke povijesti u doba Republike (Engel, V. Foretić), odnosno gospodarske povijesti bivše Jugoslavije (N. Vučo, M. Mirković) jedva spominju djelovanje te solane, što je pravo čudo s obzirom na značenje soli za život stanovništva Balkana. U svom opširnom radu »Dalmacija na raskršću 1848. godine«

¹ *Dubrovački list* 4/13 (1927): 2-3.

(Zagreb, 1948), u kojem se uvelike govori o njenim onodobnim ekonomskim prilikama, Grga Novak jedva spominje ovu solanu. Ipak, bilo je stanovitih pokušaja u tom smislu. Naime, prikazujući razvitak grada Stona, Pavo Glunčić pratio je proizvodnju i prodaju tamošnje soli u starije doba,² dok je za prvu polovicu 19. stoljeća to uradio pisac ovih redaka.³ K tome, nedavno je nešto rečeno o njejoj proizvodnji u 18. stoljeću.⁴ Posebna pozornost pridana je prodaji tamošnje soli u 14. stoljeću.⁵ Međutim, sve to nije pružilo ni približnu sliku tisućljetnog postojanja i djelovanja te solane. Stoga ovim želimo, na temelju postojeće literature i novopronađenih izvora, podastrijeti što vjerniju sliku tog problema kako bi javnost i znanost bili bolje upućeni. To će biti urađeno ponajviše kroz proizvodnju i prodaju tamošnje soli.

I.

Prema nekima solana u Stonu postojala je još za Ilira, odnosno rimskog vladanja istočnojadranskom obalom,⁶ kada je uzduž nje bio veliki broj takvih pogona. Ta je djelatnost obavljana i za vrijeme vladanja zahumskih knezova Stonom. No, pored nje, manjih solana bilo je tada i u okolici Dubrovnika; u gradskoj luci, u Zatonu, te na otocima Šipanu i Mljetu koje, nažalost, nisu bile tako proizvodne kao ona stonska, odnosno, kako su to željeli njihovi osnivači. Također se pokušavalo uspostaviti solanu u Rijeci dubrovačkoj, ali poradi blizine tekuće slatke vode taj naum nije uspio. Nadalje, solana u Zatonu bila je 1343. godine popravljena, ali bez većeg učinka.⁷ Unatoč, oskudijevanju u željenoj količini soli, Dubrovačka Republika igrala je značajnu ulogu u proizvodnji i prodaji tog artikla na prostoru od Neretve do Bojane.⁸

Shvativši rano unosnost toga posla, Republika je 1333. godine otkupila Ston od srpskog vladara upravo zato da bi preuzela ondašnju solanu.⁹ Ona je popravila

² Pavo Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*. Beograd: SANU, Spomenik, 111, n.s. 13, 1961: 47 i dalje.

³ Šime Peričić, »Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja od 1815. do 1848. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 21 (1983): 265-268.

⁴ Ivan Erceg, »Pregled proizvodnje soli i struktura solana na istočnojadranskoj obali.« *Acta historico-oeconomica* 19/1 (1992): 12-13.

⁵ Milena Gecić, »Dubrovačka trgovinu solju u XIV. veku.« *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 3 (1955): 96-153.

⁶ Vlaho Fortunić, »Povjesničke crtice državnih solila u Stonu«: 2; Ante Dračević, »Šetnjom po Stonu i okolici.« *Dubrovački horizonti* 4 (1970): 63.

⁷ M. Gecić, »Dubrovačka trgovinu solju u XIV. veku.«: 101.

⁸ M. Gecić, »Dubrovačka trgovinu solju u XIV. veku.«: 100.

⁹ M. Gecić, »Dubrovačka trgovinu solju u XIV. veku.«: 102.

zapuštena i uredila nova solila. Dapače, one su se održale i pored činjenice da su krajem tog stoljeća doživjele namjerno razaranje neidentificiranih počinitelja. Njih je država odmah počela davati u zakup pojedincima ili društvima.¹⁰ Kao drugdje, napose u jadranskim solanama, kristalizacija soli tekla je vrlo brzo. Rast potražnje soli na sredozemnom tržištu poticao je unapređivanje solila i povećanje njihove proizvodnje, što je, dakako, ujedno podizalo i vrijednost zakupa stonske solane. Nisu pak poznate točne količine tada pravljene soli. Neki tvrde da se u 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća na dubrovačkom području, najviše jamačno u Stonu, proizvodilo 17-18.000 modija soli.¹¹ Naime, zna se da se 1371. zakupac obvezao Republici (Općini) Dubrovačkoj ubuduće godišnje isporučivati 17.000 modija soli; pet godina potom, njegova je obveza povećana na 20.000 modija, pa se s velikom sigurnošću može pretpostaviti da je tamošnja proizvodnja soli iznosila najmanje toliko. Nažalost, već onda su solila bila trošna, pa su zahtijevala skori i neophodni popravak. Solila su se također nazivala kavedinama, palatama i guvnima. Neka od njih već su bila popločana. S njih se kupila bijela, čista sol, dakle, ona bolje kakvoće, za razliku od žute, sive soli slabije kakvoće. Ona su nosila imena svetaca. Jedno od njih, trinaesto (rondo), davalo je sol za potrebe tamošnjih radnika. Kako neko vrijeme nitko nije htio unajmiti stonska solila, to je Republika bila prisiljena osiguravati njihov inventar, to jest oruđe za rad i skladišta. Pored tih tegoba, nametnula se potreba popravljivanja postojećih solila, kao i uspostavljanje nekih novih; tako je potkraj 14. st. ondje bilo trinaest solila, guvna.¹² Međutim, zauvijek je ostao problem odstranjivanja slatke vode koja bi prodrla u guvna iz susjednog potoka. Da bi zaštitio solanu, Senat je početkom 1434. godine zabranilo lov ribe u njenim solilima, jer su ona dotad bila često uništavana upravo takvim postupcima.¹³

Postojeća solila zapremala su mali prostor, te je stoga pravljena nedostatna sol naspram potražnji. Stoga je u prvoj polovini 15. st. vlada odlučila sagraditi nove kavedine, da bi se 1460. počeli graditi ogradni zidovi za obranu od nadržanja slatke vode.¹⁴ Godine 1595. očišćeni su prolazi kroz koje je ulazilo more

¹⁰ V. Fortunić, »Povjesničke crtice državnih solila u Stonu«: 2.

¹¹ Ivan Erceg, »Pregled "solana" i proizvodnje soli duž istočnojadranske obale.« *Jadranski zbornik*, Pula-Rijeka, 13 (1986-1989): 123.

¹² M. Gecić, »Dubrovačka trgovinu solju u XIV. veku.«: 104-105; P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 47. Modij = spud = 62,5 kg (Glunčić, 49).

¹³ Nikola Čolak, »Naše ribarstvo do pada Mletačke republike.« *Pomorski zbornik*, Zagreb, 1 (1962): 412.

¹⁴ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 47-48.

u solila i započeto je čišćenje kanala i uređivanje podloga guvnâ. Tim radovima i povećanjem plaća radnicima nastojalo se potaknuti veću proizvodnost.¹⁵ Međutim, sva nastojanja nisu urodila željenim učinkom. Naime, poznato je da je, recimo 1443. godine, u toj solani napravljeno tek 9.000, a 1473. godine pak 16.000 modija soli, što je bilo na razini prethodnog stoljeća.¹⁶ Tek potkraj 15. stoljeća je, čini se, uslijedila sve veća proizvodnja soli, pa je 1496. godine Republika od nje stekla 40.000 dukata prihoda: strani putnik to ocjenjuje kao veliki prihod budžetu Republike. Njena unosnost se, kažu, najbolje vidi iz visine zakupa, koji je Republika ubirala na rok od deset godina. Naspram tome, putopisac Ivan Krstitelj Giustiniani 1553. godine zapisuje da se sol u Stonu procjenjuje na vrijednost od 30.000 dukata, dok je zakupnina solane 1575. godine donijela Republici samo 15.900 dukata, što je bilo daleko manje. Ipak, kad se taj prihod usporedi s onim koji je država stjecala od prodaje mesom, ribom, vinom i drugom robom, onda je onaj od soli neusporedivo veći.¹⁷ Nažalost, proizvodnja soli u stonskoj solani može se jasnije pratiti tek od 1566. godine. Naime, neki su izračunali da se ondje otada pravilo prosječno 1.890 tona soli godišnje: rekord proizvodnje postignut je 1577. godine, kada je napravljeno oko 4.000 tona (91.983 modija) soli.¹⁸ Prilično velika količina soli je proizvedena 1599. godine: 64.683 modija/moda ili vreće.

Sudeći prema raspoloživim podacima, u 17. st. je tamošnja proizvodnja soli bila neredovita.¹⁹ Bolje reći, ona je uvelike oscilirala iz godine u godinu. A u godinama bilježenja proizvodnih podataka ona je iznosila približno onoj u prethodnom stoljeću. Iznimku čine samo neke godine. Naime, zna se da je recimo 1611. godine napravljeno 96.642, 1632. godine 61.375 vreća soli, a potom nešto manje.²⁰ Treba reći da se tada sol kupila u ljetnim mjesecima, iznimno do listopada, te da se pravilo više ružičaste (*sale rossa*), a manje bijele soli. Navest ćemo da je 1620. godine ondje napravljeno 16.765 vreća ružičaste, a

¹⁵ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 51.

¹⁶ V. Makušev, »Nekoliko izvora za historiju južnih Slavena.« *Rad JAZU* 5 (1868): 163; Emanuel Nicolich, *Episodi del salificio adriatico*. Zadar, 1907: 32.

¹⁷ Vjekoslav Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, II. Zagreb, 1881: 224; Vladimir Taljeran, *Zrnca za povijest Stona*. Dubrovnik: Knjižara Jadran, 1935: 91; Nikola Zvonimir Bjelovučić, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca)*. Split: 1921: 150.

¹⁸ Josip Lučić, »Dubrovačka Republika od XVI. do XIX. stoljeća.« *Dubrovački horizonti* 22 (1982): 34. Godine 1547. je u solani sakupljeno 27.547, a samo 23. kolovoza 1.089 vreća soli (E. Nicolich, *Episodi del salificio adriatico*: 33-34).

¹⁹ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 54.

²⁰ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 54.

8.448 vreća bijele soli.²¹ Premda se tijekom tog stoljeća na stonsku solanu prenose neka strana iskustva glede modernizacije radnog oruđa, dakle proizvodnog postupka, ipak se to na količinu proizvodnje odražavalo tek rijetkih godina. Više od toga one su ovisile o vremenskim prilikama. Troškovi za uređivanje stonskih solina bilježeni su od 1566. godine. Tijekom tri stoljeća, od 16. do 18., oni su se kretali do 13.130 perpera godišnje.²² Uočljivi porast troškova na solani uslijedio je prvih godina 19. stoljeća. Svejedno, ni ti pothvati nisu donosili razmjerni porast proizvodnje soli.

Osamnaesto stoljeće brojka je zastupljeno još rjeđe, gotovo sporadično, što može značiti da je tamošnja proizvodnja bila tek povremena. Tada je pravljena uglavnom crvena, ružičasta sol, ona slabije kakvoće. Na početku tog stoljeća Senat je donio odluku o nadzoru djelovanja solane i sređivanju računa, sve u nastojanju povećanja njene proizvodnje.²³ Taj nadzor povjeren je vlastelinu koji je uživao proviziju od proizvedene soli. Raspoloživi podaci o proizvodnji kazuju da je ona bila manja nego prije. Istina, samo je 1710. godine zabilježena nešto veća proizvodnja - 55.204 mođa.²⁴ Ponekad se za istu godinu navode različite brojke (tablica 1). Prema jednom izvoru, sedamdesetih godina tog stoljeća stonska solana je davala oko 40.000 mjerica (mođa) soli,²⁵ što je bilo, kažu, od velikog značenja za Republiku. Naime, pored pomorstva, tada su proizvodnja i prodaja soli njoj donosile velike prihode. Zna se da je 1790. godine ondje napravljeno 29.459 mođa soli: 22.503 crvene i samo 6.956 mođa bijele soli, koja je uskladištavana u osam slanica.²⁶ Pet godina potom, sol nije uopće skupljana, što nije bio usamljeni slučaj. Neki suvremenici tvrde da je tada bilo 60 polja u stonskoj solani, na kojima je godišnje skupljano 50.000 modija soli, jer da su soline bile posve prilagođene brznoj kristalizaciji.²⁷

²¹ Stjepan Vekarić, *Naši jedrenjaci*, Split: Književni krug, 1997: 181.

²² P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 54.

²³ Vinko Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.« *Pomorski zbornik* 8 (1970): 677.

²⁴ I. Erceg, »Pregled proizvodnje soli i struktura solana na istočnojadranskoj obali.«: 11; P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 54. Tada je modij (modo), koji se ponekad zvao spudom i mjericom, iznosio oko 31 oke odnosno 40 kg. Nije posve jasno radi li se tu o malom ili velikom modiju (V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: bilj. 22 i 28).

²⁵ Maja Novak, »Dubrovnik u drugoj polovici 18. stoljeća.« *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*, 15/16 (1978): 168-169.

²⁶ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 54; I. Erceg, »Pregled proizvodnje soli i struktura solana na istočnojadranskoj obali.«: 12-13; V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 674-675.

²⁷ Rukopis L. Vitelleschia *Notizie storiche e statistiche del circolo di Ragusa* iz 1827. godine: 119 (Državni arhiv u Dubrovniku).

Dakle, nekoliko izvora pruža tek približnu sliku tadašnje proizvodnje. Njene količine su više nego oscilirale, gotovo u nevjerojatnoj mjeri. Na to je svakako utjecalo više čimbenika. Tolika proizvodnja nije ni izdaleka zadovoljavala potražnju Turske, pa je i to potaklo Republiku potkraj tog stoljeća da poradi na popravci i proširenju nekih solila u Stonu,²⁸ e da bi se povećala proizvodnja soli. Tada je u solani bilo čak 21 guvno,²⁹ što znači ulaganje velike svote novca.

Tablica 1. Statistički podaci proizvodnje soli u Stonu (1566-1794)

Godina	Mjera	Količina	Opaska	Godina	Mjera	Količina	Opaska
1566.	modo	37.252		1633.	“	32.361	
1573.	“	20.863		1634.	“	22.888	
1577.	“	91.983		1637.	“	96.131	
1583.	“	67.962		1677.	“	18.375	
1584.	“	82.714		1678.	“	25.653	
1586.	“	7.284		1680.	“	17.422	
1589.	“	2.884		1681.	“	3.124	
1590.	“	38.404		1683.	“	33.599	
1594.	“	27.544		1685.	“	24.078	
1598.	“	38.191		1686.	“	51.215	
1599.	“	64.583		1687.	“	46.163	
1607.	“	75.368		1688.	“	16.307	
1608.	“	17.901		1690.	“	3.046	
1609.	“	33.590		1691.	“	9.256	
1611.	“	96.642		1692.	“	3.791	
1620.	“	25.213		1701.	vreća	11.333	
1632.	“	61.375		1704.	modo	6.814	

²⁸ Jovan Martinović, »Dva svjedočanstva o Boki kotorskoj s početka XIX vijeka.« *Boka*, Herceg-Novi, 3 (1971); Josip Luetić, »Obrisi ekonomsko-društvenih prilika u Dubrovačkoj Republici 1797-1807. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 21 (1983): 89.

²⁹ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 53; Luetić, 89.

Godina	Mjera	Količina	Opaska	Godina	Mjera	Količina	Opaska
1705.	vreća	5.115		1757.	modo	20	17.468 vreća
1708.	modo	6.427		1764.	“	5.270	
1709.	“	14.957	3.169 vreća	1766.	vreća	13.120	
1710.	“	55.204		1767.	modo	16.440	10.000 vreća
1720.	vreća	14.378		1771.	“	10.000	10.161 vreća
1723.	modo	1.080	474 vreća	1783.	“	6.723	13.629 vreća
1732.	“	18.752		1785.	vreća	1.490	
1740.	“	20.804		1787.	“	18.428	
1742.	“	15.433		1789.	modo	771	
1745.	vreća	2.382		1790.	“	29.459	
1747.	modo	29.428		1791.	“	482	
1748.	vreća	13.629		1792.	“	13.658	
1750.	“	8.111		1793.	“	7.787(4)	
1751.	“	21.301		1794.	“	3.203(6)	

Izvori: P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 54; I. Erceg, »Pregled proizvodnje soli i struktura solana na istočnojadranskoj obali.«: 13; I. Erceg, »Pregled “solana” i proizvodnje soli duž istočnojadranske obale.«: 124.

Napomena: Neki pisci izjednačuju mjeru modo s vrećom, što očito nije točno.

Na razmeđu 18. i 19. st. stonska solana bila je dobro organizirana. Prije sloma Republike ona je od monopola soli stjecala godišnje 30.000 dukata prihoda,³⁰ što znači da je proizvodnja soli dotad ostala najznačajnijom gospodarskom granom dubrovačkog kraja. Međutim, nestručno obavljen posao prouzročio je privremenu obustavu tamošnje proizvodnje. Poput Dubrovčana, i Francuzi su veliko značenje pridavali proizvodnji soli u Dalmaciji, pa tako i u Stonu. Na tome je napose nastojao generalni providur Vicko Dandolo. To se u prvom redu odnosilo na solane otoka Paga, ali on nije puštao iz vida ni one u Stonu. Međutim, kada je početkom 1808. godine Francuska dokinula Dubrovačku Republiku i došla u posjed stonske solane, nova je vlast pokazala veliki interes

³⁰ Stjepan Ćosić, »O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 33 (1995): 181.

i za unapređenje njene proizvodnje. Naime, upravitelj tog područja - Dominik Garagnin - odmah je posebnom odredbom uredio njenu proizvodnju, skladištenje i prodaju. Da bi ispravili prethodno napravljene pogreške, Francuzi su odmah povisili neke kanale s pomoću pijeska, ali time svejedno nisu popravili kakvoću pravljenih soli.³¹ Budući da je proizvodnja soli i njena prodaja ostala državnim monopolom, očekivani su značajni prihodi državnoj blagajni.³² No, to su bila samo nadanja, jer je stvarnost bila drugačija, koja je ovog puta ovisila više o političkim nego meteorološkim prilikama.

Prema jednom izvoru, 1810. godine solane Paga i Stona zajedno su proizvele 13.000 mođa soli,³³ ali se iz toga ne razabire ni približna količina proizvodnje potonje. Drugi pak izvor kaže da je 1808. proizvedeno 13.770 mecenah, 1809. 11.986, te 1810. godine 12.640 mecenah.³⁴

Ako se doista radilo o mecenahima, znači da je pravljeno oko 1.280 tona soli godišnje. A to, naravno, nije zadovoljavalo potrebe francuske uprave u Dubrovniku, kojoj je nakana bila izvlačenje što većeg prihoda iz te solane. Stoga je 1812. bilo riječi o ponovnoj uspostavi tivatskih napuštenih solina, jer se držalo da su one "bogatije" od stonskih, pa bi mogle davati više soli.³⁵ No, nepovoljne političke i ine okolnosti osujetile su ostvarenje te zamisli. Štoviše, od te godine i stonske su soline bile u "neredu", pa su donosile malo soli i koristi državnoj blagajni;³⁶ a još manje onima koji su na njima radili.

Nemirne prilike poslije sloma Napoleona ostavile su negativne posljedice i na stonsku solanu. Naime, prvih godina druge austrijske vladavine Dalmacijom (1815/1816) nastao je privremeni zastoj njene proizvodnje. Solana je bila u posve nesređenom stanju. Neki tvrde da je Austrija prisvojila sva prava koja je nad solanom uživala Dubrovačka Republika, ali da nije izvršavala i najneophodnije dužnosti spram nje (Fortunić), to prije što ju je stavila u nadležnost

³¹ L. Vitelleschi, *Notizie storiche e statistiche del circolo di Ragusa*: 103.

³² S. Ćosić, »O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.«: 197; *Acta Gallica*, 1808, Filca IV, br. 301, 310, 311 (Državni arhiv u Dubrovniku).

³³ Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797 B 1815*. Paris, 1893: 386. Jedan mođo iznosio je u Pagu oko 1000 kg.

³⁴ *Spisi Intendence za Dubrovnik i Kotor*, svežanj 3 (Sali e Tabachi, Državni arhiv u Zadru). Količina je uzražena metzinima/mecenahima, začudo, koji je težio 152 kg.

³⁵ Melita Pivec-Stelè, *La vie économique des Provinces Illyriennes*. Paris, 1930: 291; L. Vitelleschi, *Notizie storiche e statistiche del circolo di Ragusa*: 119-120; S. Ćosić, »O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.«: 231.

³⁶ Bernard Stulli, »Grada o stanju u Dalmaciji 1818. godine.« *Zbornik Zavoda JAZU u Zagrebu* 13 (1983): 122, 124, 177.

Ministarstva financija u Beču koje je škrtarilo na uređenju solila. Njena najveća mana sastojala se u činjenici da je bila smještena u uvali u kojoj nije bilo dostatne ventilacije vjetrova. Jedni kažu da je tada ondje bilo 14 velikih kavedina/postelja (*letti*), dok izvor iz 1827. svjedoči o postojanju samo njih 12. Svaka kavedina bila je široka i duga od 32-35 klaftera.³⁷ Čitava solana zapremala je 98.402 klaftera/hvata. Petnaestak godina potom (1844.), ona je zapremala 80 jutara površine,³⁸ odnosno 460.320 m², što je bilo mnogo više nego 1827., kada je njihova površina iznosila 354.240 m². To opet znači da je u međuvremenu solana bila proširena. Ovdašnjih 12 kavedina zapremalo je prostor koliko, recimo, 324 istarskih (piranskih). Prekomjerna prostranost tih kavedina uzrokovala je sporost kristalizacije i kupljenja soli.³⁹ K tome, one su bile preduboke, pa je slatka voda iz obližnje močvare pritjecala u jarke solila, koji su činili njihov integralni dio. Tamošnji vjetrovi nisu pogodovali kristalizaciji soli, za razliku od stanja na svim drugim jadranskim solanama. Zapravo, njena su solila bila slična onima na Sredozemlju, gdje je sunce bilo žešće nego ondje. Dvadesetih godina 19. st., pomoću bijele gline podigla se razina samo nekih solila: s njih se potom kupila bijela sol, dok su ostala davala samo sivu, daleko slabiju kakvoću soli. Naime, kako je podloga većine solila bila od crvenice, vrlo krhke, koja se miješala sa solju, to je onda zahtijevalo njihovo prilagođavanje boljoj kristalizaciji. Glede popravka te situacije nekoliko je naputaka dao već Vitelleschi, ali se ne zna u kojoj mjeri su oni bili ostvareni. Ipak, unatoč svim nedostacima, jedan suvremenik je držao da je stonska solana najbolja u Monarhiji s obzirom na klimatske prilike, zanemarujući pritom njen položaj i sastav ležišta.⁴⁰ Većina ondašnjih stručnjaka stalno je isticala njene nedostatke; ukazujući na potrebu njihova uklanjanja.

Dakako, razmjerno takvom stanju solila bile su kakvoća i količine proizvedene soli. Ispočetka su pravljene neznatne količine soli. No, vrlo brzo se počelo s proizvodnjom: neki kažu da se poslije 1817. ondje pravilo preko 2.000 stotinjaka funti godišnje, što je odmah uzrokovalo problem skladišnog prostora.⁴¹

³⁷ L. Vitelleschi, *Notizie storiche e statistiche del circolo di Ragusa*: 113, 119.

³⁸ Šime Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848. godine*. Split: Književni krug, 1993: 67; Šime Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*. Zadar: Matica hrvatska Zadar, 1998: 121.

³⁹ L. Vitelleschi, *Notizie storiche e statistiche del circolo di Ragusa*: 151.

⁴⁰ *Spisi Pokrajinskog financijskog ravnateljstva*, knj. 16, 1. 2 (Državni arhiv u Zadru).

⁴¹ *Miscellanea*, svež. II, poz. E, 1. 6 (Državni arhiv u Zadru). Funta je težila 0,56, a stotinjak funta 56 kg.

Drugi izvor kazuje da je 1817. godine u solani skupljeno 15.975 vreća žute soli najgore kakvoće, a sljedeće pak 19.551 vreća bijele, kvalitetnije soli. Dvije godine potom, proizvedeno je čak 38.639 stotinjaka (21.648 q) sive soli.⁴² Nadalje, od 48.304 stotinjaka u pokrajini proizvedene soli 1819. godine u stonskoj solani je skupljeno tek 7.496 stotinjaka funti više sive nego bijele soli.⁴³ Godine 1830. jedan suvremenik zapisuje da se ondje inače pravi 40.000 vreća soli, a moglo se napraviti dvostruko više da su racionalno korišteni vrijeme i sredstva.⁴⁴ Dapače, neko se vrijeme ondje nije (1823/7.) ni pravila bijela sol. Ipak, uzevši u cjelini, tamošnja je proizvodnja soli progresivno rasla (tablica 2), da bi sredinom 19. st. dostigla preko 10.000 kvintala godišnje. Za razliku od prethodnih desetljeća, kad se to činilo u srpnju, tada je njeno skupljanje počinjalo u lipnju. Nepovoljne klimatske prilike znale su tada uništiti i polovicu kristalizirane soli.⁴⁵ Uslijed popravaka solina, 1831/3. godine pravljeno je izuzetno malo soli.⁴⁶ Neki izvori tvrde da je do 1834. godine ondje proizvedeno ukupno 197.490 stotinjaka soli,⁴⁷ dakako od 1817., kada je solana osposobljena za kristalizacijski postupak.

Tablica 2. Proizvodnja soli u Stonu i na Pagu (1842-1871)

Ston		Pag	
Desetljeće	Stotinjaka	Desetljeće	Stotinjaka
1842.-1851.	178.988	1842.-1851.	660.991
1852.-1861.	232.806	1852.-1861.	778.193
1862.-1871.	356.710	1862.-1871.	800.614
Ukupno	768.504	Ukupno	2.239.798
Godišnji prosjek	25.617	Godišnji prosjek	74.659

Izvor: Luigi Maschek, *Manuale del regno di Dalmazia* za 1873, 32-33.

⁴² *Spisi Predsjedništva uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 168/pr. (Državni arhiv u Zadru).

⁴³ *Spisi Pokrajinskog financijskog ravnateljstva*, svež. 7, br. 4235. Prema tome ne stoji tvrdnja jednog suvremenika da je ondje tada pravljeno do 30.000 stotinjaka funti soli godišnje, više negoli na Pagu (B. Stulli, »Grada o stanju u Dalmaciji 1818. godine.«: 124).

⁴⁴ *Miscellanea*, svež. VI, poz. J, 1. 18-19.

⁴⁵ Š. Peričić, »Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja od 1815. do 1848. godine.«: 265.

⁴⁶ *Prezidijalni spisi namjesništva*, 1836, IX/6, br. 209/p (Državni arhiv u Zadru).

⁴⁷ *Prezidijalni spisi namjesništva*, 1836, IX/6, br. 4, 80, 82, 175.

Kako je rečeno, bilo je pokušaja unapređenja proizvodnje tamošnjih solila, ali oni, nažalost, nisu rezultirali željenim uspjehom. Tako je i stonski posjednik Antun Dišipulo 1833. godine podnio pokrajinskoj vladi u Zadru projekt koji je, začudo ona prihvatila tek 1840. godine; no, otada količine proizvodnje soli nisu bile osjetnije veće. Naspram tomu, solana je doživjela stanovito poboljšanje organizacije uprave. Nju je vodio tehnički upravitelj, a upravu su činili još jedan nadzornik, dva podnazornika, sedam starješina (*capi*), dvadeset vođa poslova (*guida*) i ravno sto stražara: ukupno 131 službenik.⁴⁸ Stalnih je radnika na njoj bilo malo, dok ih je sezonskih bilo prilično mnogo. Sredinom tog stoljeća spominje se uspostava Solnog poduzeća u Stonu, kada su bili zakopani neki kanali pokraj solane kako bi se od solina udaljila slatka voda.⁴⁹

Međutim, i tada su proizvedene količine soli uvelike oscilirale. Tako je, recimo, 1858. godine ona iznosila 6.133, a sljedeće godine pak 61.147 stotinjaka funti,⁵⁰ što znači da je odnos u dvije uzastopne godine znao biti 1:10. Njena tadašnja proizvodnja bila je daleko manja nego u paškoj uvali, ali zato osjetno veća nego u Rabu i Dinjiški. Nedostatak njene proizvodnje oko 1860. godine navela je neke državne službenike, jer je ona bila u njenoj vlasti još uvijek, na pomisao njena dokidanja. Dapače, ta je dilema dospjela i u Dalmatinski sabor.⁵¹ Kako je stonska solana bila državna, za razliku od paških i rapskih, to ona nije bila podložna nikakvu ograničavanju proizvodnje,⁵² pa je ona nastavljena. I tada je ona varirala iz godine u godinu, ovisno o naklonjenosti vremenskih prilika. Čitava solana je tada zapremala 323.643 metara četvornih,⁵³ dakle mnogo manje nego prethodnih desetljeća. Svaka kavedina sedamdesetih je godina davala preko 11 kvintala soli. Godine 1869. u solani je postavljen centrifugalni stroj za izvlačenje vode u zimskim mjesecima. Sljedeće godine su isušene močvare oko solane, u svrhu javnog zdravlja, ali i smanjenja njihova utjecaja na morsku vodu solila.⁵⁴ Kako je spomenuto, tada je izvršena izmjena vremena kupljenja kristalizirane soli. Naime, otada je ono obavljano već od

⁴⁸ *Spisi Predsjedništva uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 200/pr.

⁴⁹ *Spis Registrature*, 1870, I/1 C, br. 4303 (Državni arhiv u Zadru).

⁵⁰ Valentino Lago, *Memorie sulla Dalmazia*. Mleci, 1869: II, CXXIX; Š. Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*: 122.

⁵¹ Š. Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*: 175; *Miscellanea*, svež. VI, poz. J, 1. 18-19; *Spis Registrature*, 1869, I/1 C, br. 7698 (13274).

⁵² Carlo Marchesetti, *La pesca lungo le coste orientali dell'Adriatico*. Trst, 1882: 228.

⁵³ C. Marchesetti, *La pesca lungo le coste orientali dell'Adriatico*: 228.

⁵⁴ *Spis Registrature*, 1870, I/1 C, br. 4303.

svibnja pa sve do listopada, ako su to dozvoljavale klimatske prilike: dakle, ti su poslovi počeli trajati mnogo duže nego u proteklim desetljećima. No, i tada je količina skupljene soli ovisila najviše o vlažnosti, odnosno količini kiše u vrijeme kristalizacije i “branja” soli.

Tako se zna da je 1866. godine na solani skupljeno 36.400, a dvije godine potom samo 2.576 kvintala soli razne vrste. Nadalje, godine 1871. skupljeno je oko 1.800, a sljedeće godine pak samo 620 tona soli.⁵⁵ Ove brojke pokazuju stvarno veliku oscilaciju proizvodnje soli u dvije uzastopne godine. Ipak, neki su držali da je ona tada i poslije bila “najvažnije slanište” u Hrvatskoj, odnosno Dalmaciji. A to nije bilo točno, jer su i paška i piranska solana proizvodile daleko više. Stručni vladin povjerenik je (1877.) zapazio da stonska solana mora dotjerati svoju proizvodnju asfaltiranjem preostale polovine solila (*tetti*), koja su još uvijek bila od nabijene zemlje (*terra battuta*). Stoga se ondje proizvode tri vrste soli: bijela krupnog zrna, ona sitnog zrna (za soljenje ribe) i žuta. Spomenuti povjerenik je njenu ukupnu proizvodnju soli prisposobio onoj sicilijanskoj.⁵⁶ Država kao vlasnik/monopolist solane nije mnogo marila za povećanje njene proizvodnje, jer nije znala kako je prodati, budući da joj je snažno konkurirala sol iz južne Italije, napose iz Trapanija.⁵⁷

Onda je jasno zašto se stanje solane nije nimalo promijenilo. Prema jednom izvoru, državna solana u Stonu do 1879. godine je imala “mršavu” proizvodnju soli, do 600 tona godišnje. A već 1880. ona je dostigla 1.700 tona. Slične podatke donose i neki drugi pisci.⁵⁸ Prema jednom izvoru, u desetgodištu od 1872 do 1881. godine ondje se proizvodilo 13.356 kvintala soli godišnje.⁵⁹ Za veći dio devetog desetljeća nema brojčanih podataka o tamošnjoj proizvodnji, pa smo time uskraćeni za poznavanje njena kontinuiteta.

Potkraj 19. stoljeća solanu je činilo dvanaest solina, u kojima se kristalizirala sol. Dakle, u međuvremenu su bila napuštena dva solila. Tada se sol na njima

⁵⁵ Mijo Kišpatić i Fran Tučan, *Slike iz rudarstva*. Zagreb, 1914: 190; C. Marchesetti, *La pesca lungo le coste orientali dell'Adriatico*: 228.

⁵⁶ Leopold Stockhammer, *Le condizioni economiche della Dalmazia*. Zadar, 1878: 55. Nekoliko bazena je asfaltirano 1886. (Ante Koludrović i Mate Franić, *Sol i morske solane*. Zagreb, 1954: 50-51).

⁵⁷ *Parere della Camera di commercio e industria di Ragusa e Cattaro*. Dubrovnik, 1878: 38.

⁵⁸ *Bollettino consolare*, sv. XII, Rim, 1879: 529; Gaetano Bilagher, *La Dalmazia*. Roveretto, 1881: 54; V. Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, II: 239; Emilio Schatzmayer, *La Dalmazia*. Trst, 1877: 87; Franz Coglijevina, *Allerhöchste Reise*. Beč, 1875: 277. Neki pak tvrde da se radilo o 30.000 stotinjaka funti godišnje (Coglievina, 277), što zapravo iznosi navedenu brojku od 1.700 tona.

skupljala ujesen svake godine, što znači da se izmijenio dotadašnji režim nje-na skupljanja. Svakako su za takav postupak postojali opravdani razlozi koji su nama nepoznati. No, manji broj radnika je već od svibnja obavljao pripremne radove na solani. Njeno djelovanje i poslovanje bilo je povjerenom nadzorniku iz Zadra. Na jedan hektar površine ondje je skupljano 195, a u paškoj solani više nego dvostruko, čak 432 kvintala soli po mjernoj jedinici.⁶⁰ A to samo po sebi kazuje o stupnju tehnologije rada na njima. Postoje rijetki podaci i o tadašnjoj proizvodnji stonske solane. Naime, zna se da je u desetljeću od 1888. do 1897. godine na njoj skupljano godišnje 22.611 kvintala soli: u tom razdoblju najviše je proizvedeno 1890. godine (29.111 q), a najmanje pak 1897. godine, tek 12.250 kvintala.⁶¹ Dakle, ni tada ona nije bila u mogućnosti proizvoditi znatno veće količine, a također ni onu bolje kakvoće, kako se željelo, jer je moderna tehnologija, primjenjivana u Europi, iziskivala velika novčana ulaganja, što država nije bila voljna činiti.⁶² Tek potkraj tog stoljeća pokrajinska proizvodnja soli donekle je povećana, budući da je ona u Istri iz više razloga znatno nazadovala, odnosno podbacivala.⁶³ Zacijelo se to odnosi i na porast proizvodnje u stonskoj solani.

Tablica 3. Proizvodnja soli u Dalmaciji (1895-1899)

Godina	Kvintala
1895.	67.974
1896.	31.946
1897.	45.185
1898.	115.013
1899.	115.785

Izvor: *Narodni list*, Zadar, 37/97 (1898); 38/93 (1899).

⁵⁹ C. Marchesetti, *La pesca lungo le coste orientali dell'Adriatico*: 228.

⁶⁰ Š. Peričić, *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*: 175. Moramo upozoriti da se razlikuje površina solane. Prema Marchesettiju je oko 1880. god. solana zapremala 323.643 metra četvorna, dok J. O. Buschmann, *Das Salz, dessen Production, Vertriebe und Verwendung in Österreich*. Beč, 1898: tabela II), navodi površinu od 626.462 metara četvornih, koliko je, navodno bilo i 1847. godine.

⁶¹ J. O. Buschmann, *Das Salz, dessen Production, Vertriebe und Verwendung in Österreich*: 35.

⁶² *Narodni list*, Zadar, 34/92 (1895).

⁶³ *Narodni list*, Zadar, 37/97 (1898); 38/93 (1899).

Prema jednom navodu, sve su dalmatinske solane pred Prvi svjetski rat zajedno pravile preko 10.000 tona soli,⁶⁴ a jedan dio je otpadao i na stonsku solanu. Zna se pak da je 1912. godine u njoj napravljeno 45.236, a sljedeće godine 16.033 kvintala soli.⁶⁵ Dakle, otprilike koliko i u prethodnom razdoblju. I tada su količine proizvodnje jako oscilirale.

Zbog nedostatka radne snage, za trajanja Prvog svjetskog rata stonska solana nije uopće djelovala. Netom je završio taj rat, nova država je počela raditi na njenoj ponovnoj uspostavi, kada je njome počela upravljati Uprava državnih monopola.⁶⁶ Nakon toga je solana zapremala 450.000 četvornih metara površine, dok je njena čitava površina iznosila nešto više.⁶⁷ Naime, solana se mogla proširiti potapanjem starih solina (lužina), zapuštenih još za Republike. Polja (guvna) za kristalizaciju soli tada je bilo trinaest, ali je tada i poslije za proizvodnju bilo rabljeno uglavnom njih deset. Svako od njih zapremalo je oko 2.500 četvornih metara.⁶⁸ Odnos između polja za kristalizaciju i onoga za isparavanje bio je malen, tek 1:14, a trebao je biti 1:8, kada bi bio realniji, svrsishodniji. Ova solana bila je još uvijek ispod razine mora, što je predstavljalo, naravno, smetnju kod pripremnih radova, napose kod ispumpavanja slatke vode iz poplavljenih polja. Problem su također predstavljali prirodni kameni zidovi, dok su daske stavljane uz njega, za mijenjanje razine vode, trulile i tako kvarile kakvoću soli.⁶⁹ Kako je solana doista mnogo značila za stanovništvo toga kraja, to se predlagalo njeno širenje i preuređivanje,⁷⁰ ali novca nikad nije bilo dovoljno za tu svrhu. Uprava je radila i na uređenju putova, gumnâ, podzidanja ograde i drugom.

Samo neka guvna bila su asfaltirana, dok je većina imala zemljanu podlogu. Dakle, tehnologija i postupak proizvodnje ostali su gotovo nepromijenjeni. Zna se jedino da je tada slatka voda iz kristalizirane soli bila izbacivana strojem na pogon nafte.⁷¹ Razmjerno tome, u solani je skupljana većinom krka/crna sol.⁷²

⁶⁴ Giotto Dainelli, *La Dalmazia*. Rim, 1918: 32.

⁶⁵ Joso Lakatoš, *Industrija Dalmacije*. Zagreb, 1923: 36.

⁶⁶ J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*: 36.

⁶⁷ Milivoj Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*, knj. 10. Sarajevo, 1932: 444.

⁶⁸ M. Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*: 445.

⁶⁹ M. Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*: 444-445.

⁷⁰ M. Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*: 446.

⁷¹ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 48; A. Koludrović i M. Franić, *Sol i morske solane*: 47.

⁷² Stanko Ožanić, »Značaj našega Primorja za državu.«, u: *Almanah Jadranska straža*, za 1928/29. godinu. Split, 1929: 702-703.

Do Drugog svjetskog rata uslijedile su tek sitne poboljšice proizvodnog postupka. Ipak, za razliku od paške i ulcinjske solane, ova se držala strateškom. Poslije je nabavljena crpka kojom se morska voda prebacivala iz bazena u bazen. Sol se skupljala drvenim lopatama na hrpe/kupe, njih do 36. Zbog nedostatno racionaliziranog proizvodnog postupka tamošnje proizvodnje, ondje se ispočetka pravila mala količina soli, premda su neki predviđali porast njenog proizvodnog kapaciteta do 300 vagona soli godišnje, potkrepljujući to valjanim razlozima. Po svoj je prilici njena proizvodnja u međuraću započela 1921. godine, kada je na solani napravljeno tek 1.607 tona soli;⁷³ što, dakako, nije zadovoljavalo ni državu ni radnike, to prije što su proizvodni troškovi bili vrlo niski.⁷⁴ Tada je na jednom gumnu skupljeno 40.000 kg. soli; valjda nekih godina. Za potonje godine nemamo točnih podataka o tamošnjoj proizvodnji. Tek od kraja trećeg desetljeća znamo količine proizvodnje: naime, zabilježeno je da je 1927. godine ondje napravljeno 3.200, 1928. godine 1.1850(?), a 1929. godine pak 2.000 tona soli.⁷⁵ Nemamo pojedinačnih brojkama za posljednje desetljeće prije Drugog svjetskog rata, kada je, kažu neki, unaprijeđena ondašnja proizvodnja, pa je bilo za očekivati skupljanje razmjernih količina kristalizirane soli.⁷⁶ Međutim, sve kazuje da nije bilo tako. Naime, jedan suvremenik kaže da je pred Drugi svjetski rat ondje pravljeno između 250 i 300 vagona soli godišnje;⁷⁷ to znači da je ona ostala i dalje na razini prethodnih godina. Ipak, taj podatak daje naslutiti da su tada nastupile manje oscilacije proizvodnje.

II.

Neki pisci navode činjenicu da se prednost stonske solane pred ostalima ogledala i u blizini njenih skladišta. Naime, skupljena sol hitro se spremala u za tu svrhu napravljena skladišta. Tako su izbjegavani veći manipulativni troškovi, što nije bio slučaj u drugim dalmatinsko-istarskim solanama. Još za Republike su na rubu solane sagrađena tri skladišta. Godine 1874. u solani je

⁷³ V. Taljeran, *Zrnca za povijest Stona*: 91; *Dalmacija-spomen knjiga*. Split, 1923: 240; *Narodna enciklopedija*, Zagreb, 2 (1925): 504.

⁷⁴ A. Koludrović i M. Franić, *Sol i morske solane*: 145-146.

⁷⁵ Ivo Juras, *Naše more i primorje*. Zagreb, 1930: 86. Solana nažalost, nije imala odvodnih kanala za salamuru.

⁷⁶ Stanko Piplović, »Prilog poznavanju dalmatinskih solana u XIX. stoljeću.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45 (2003): 319.

⁷⁷ Šimun Vlahov, *Južnom Dalmacijom*. Zagreb, 1940: 11. Čini se da je ipak upravo srednji godišnji kapacitet na jedan četvorni metar površine bio najveći od svih istočnojadranskih solana (oko 5,5 kg). (A. Koludrović i M. Franić, *Sol i morske solane*: 138).

uspostavljeno još jedno državno skladište depozita i prodaje soli.⁷⁸ Jednako tako je ta solana bila u prednosti spram drugih zato što je bila smještena blizu sigurnog stonskog pristana. Neka skladišta su bila popravljena sredinom 19. stoljeća.⁷⁹

Dubrovčani su još od 13. stoljeća trgovali solju, manje vlastitom, a više onom prethodno nabavljenom izvan Republike. Naravno, najviše s kopnenim zaledem. Štoviše, oni su već onda znali kupovati sol u Šibeniku i preprodavati je u Zadru i današnjem Crnogorskom primorju. To je nastavljeno i u sljedećem stoljeću.⁸⁰ Dakako, ta je djelatnost postala intenzivnija nakon stjecanja stonske solane, kada je Dubrovnik počeo uživati monopol na čitavom kopnenom zaleđu (1385.), dakle poslije utanačenja Zadarskog mira. No, premda Republika uživa monopol prodaje stonske i ine soli, ona u početku priznaje srpskim vladarima jedan dio prihoda od njene prodaje u njihovim zemljama.⁸¹ Njezin monopol prodaje soli u Bosni bio je ugrožen krajem 14. stoljeća, kada je njome vladao Tvrtko I., što joj je uskraćivalo veliku množinu dotadašnjih prihoda.⁸² Jamačno je upravo poradi toga već tada zabilježeno njeno krijumčarenje na tim prostorima, što je onda iziskivalo uvođenje strogih mjera protiv počinitelja. Stonska sol je najprije najviše prevožena brodovima u susjednu Neretvu posebnim tipom prikladnih brodica izgrađenih u tu svrhu: bila je to pelješka solarica, u koju se moglo krcati do 500 modija soli.⁸³ Ta je djelatnost donosila Republici prilično velike prihode.

No, već u 15. stoljeću stonskoj prodaji soli na ušću Neretve počinju konkurrirati zadarska, paška i piranska sol, dakle, ona s teritorija Mletačke Republike.⁸⁴ Nadalje, kada je Bosna došla u posjed Turaka (1463.), stonska se sol nastavila prodavati na tom prostoru. Pogodan zemljopisni položaj te solane omogućavao

⁷⁸ Luigi Maschek, *Manuale del regno di Dalmazia*, IV. Zadar, 1874: 326.

⁷⁹ *Spisi Registrature*, 1850, II/2, br. 12043.

⁸⁰ Josip Lučić, »Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII stoljeću.« *Pomorski zbornik* 5 (1967): 463, 469; Josip Lučić, »Prilog povijesti veza Šibenika i Dubrovnika u srednjem vijeku.« *Historijski zbornik* 21-22 (1968-1969): 331.

⁸¹ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb, 1968: 64.

⁸² Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, II. Zagreb: NZMH, 1980: 163-164.

⁸³ S. Vekarić, *Naši jedrenjaci*: 111; Josip Luetić, »Uvid u međunarodno brodarstvo i nautičko-komercijalnu djelatnost pomoraca, trgovaca i brodarka Stona 1563-1807. godine.«, u: *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Maloga Stona*, Ston 1987: 95.

⁸⁴ J. C. Hocquet, »La fiscalità du sel au service du pouvoir colonia de Venise en Dalmatie.« *Acta historico-oeconomica* 21 (1994): 42, 48, 52-53.

je intenzivnu prodaju njenog proizvoda u Hercegovini i Bosni. Štoviše, da bi osigurala zadovoljavanje potražnje soli na susjednom kopnu, Republika je svojim podanicima zabranjivala njen promet između Splita i Valone.⁸⁵ Zapravo su ishodišta prodaje stonske soli bila Drijeva, Dubrovnik, Kotor i luka Sv. Srđa na Bojani, što znači da ona nije prodavana samo Turcima u Bosni nego i drugdje. Ipak, ona je najvećim dijelom prodavana "Morlacima", to jest stanovnicima turskog kopnenog zaleđa.⁸⁶ Kada njena proizvodnja nije uspijevala zadovoljavati tamošnju potražnju, onda se dio potrebne soli za to morao namicati u Italiji.

Republika je i dalje od te prodaje izvlačila veliku korist, pa je se nije nikako htjela odreći. Međutim, sljedeća stoljeća donose tegobe toj prodaji, jer se na ovom širem i užem području ratuje. Stoga je već 1510. godine ojačana obrana Stona, a 1526. godine taj je grad Republika snabdjela dostatnim količinama baruta, jer je Turska ušla u rat s Ugarskom.⁸⁷ Potonja česta ratovanja na ovim prostorima priječila su povremeno tu djelatnost, prodaju soli: dapače, sredinom 1590. godine privremeno ju je zabranila sama dubrovačka vlast.⁸⁸ Nadalje, početkom 17. stoljeća (1617.) hrvatske i nizozemske čete pravile su štete Stonu, a u doba Kandijskog rata i hajduci.⁸⁹ Mlečani su, pak, čak i u mirno doba (1675.) onemogućavali promet pelješkim solaricama između Stona i Neretve, napadajući ih svojim ratnim brodovima.⁹⁰ To je, naravno, kočilo tamošnju trgovinu solju. Ni zamolbe dubrovačke vlade da odustanu od upada u njene teritorijalne vode (1646.) oni nisu poslušali, nego su i dalje onemogućavali plovidbu i odvoz stonske soli u Gabelu, koja je bila namijenjena prodaji Turcima, njihovim neprijateljima.⁹¹ Štoviše, oni su znali uzaptiti u Neretvi nekoliko dubrovačkih brodova nakrcanih solju. Pri tome nisu poštedili ni tamošnja skladišta soli, nego

⁸⁵ J. Luetić, »Uvid u međunarodno brodarstvo«: 95.

⁸⁶ J. Lučić, »Dubrovačka Republika od XVI. do XIX. stoljeća.«: 34.

⁸⁷ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 51; Bogumil Hrabak, »Uskočke akcije krajišnika na ušću Neretve (1482-1537).« *Historijski zbornik* 29-30 (1976-1977): 185, 188.

⁸⁸ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 51.

⁸⁹ Radovan Samardžić, *Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667 g.* Beograd: SAN, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III odeljenje, knj. 19, 1960: 77, 122, 201, 381.

⁹⁰ R. Samardžić, *Borba Dubrovnika za opstanak*: 419.

⁹¹ J. Luetić, »Povijest pomorstva Dubrovačke republike.«, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, 2, Zagreb: JAZU, 1962: 1711; Seid Traljić, »Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću.«, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, 1, Zagreb: JAZU, 1962: 357; E. Nicolich, *Episodi del salificio adriatico*: 50.

su ih do temelja porušili (1673.), da bi ih sami (Mlečani) obnovili, odnosno sagradili svoja skladišta.⁹²

Svejedno je najveći dio stonske soli odvožen u Neretvu (1566.), a manji u Slano i Dubrovnik, odakle je slana na susjedno bliže ili dalje kopno, ne samo u Bosnu nego i drugdje po Balkanu.⁹³ Tako je 1596. godine brodovima u Drijeva prevezeno 830, a u Dubrovnik pak 320 tona stonske soli, naravno u svrhu prodaje na kopnu. Njena je prodaja bila jako unosna i donosila je velike prihode Republici. Tako se zna da je 1575. godine ona državnoj blagajni priskrbila 15.900 dukata.⁹⁴ Mletačka se Republika nije mirila s takvim razvojem događaja, jer je tako gubila prilične prihode od prodaje vlastite soli. Stoga je na mnoge načine nastojala osujetiti trgovinu solju Dubrovnika s Turskom. Pri tome se nije libila ni plijeniti dubrovačke brodove nakrcane solju, na njihovom putu od Stona do Neretve.⁹⁵ Tako je bilo sve do 18. stoljeća. No, unatoč tome, taj promet solju nije jenjavao. Tako se zna da je godine 1629. samo u Neretvi Turcima prodano 17.000 modija soli, uglavnom kupcima iz unutrašnjosti Bosne. Ona je bila namijenjena najviše prehrani blaga. Poslije su Dubrovčani povećali cijenu soli, pa su je Turci počeli uvoziti u velikoj mjeri iz Italije po stalnoj cijeni.⁹⁶ Neki tvrde da su hercegovački trgovci kupovali radije sol u Stonu nego na Neretvi, jer je ondje ona bila osjetno jeftinija.⁹⁷ Naime, tada je redovite dubrovačko-bosanske odnose podrazumjevala stalna prodaja stonske soli na Neretvi.⁹⁸ Kakav je intenzitet imala ta prodaja pokazuje dijelom i činjenica da je krajem 18. stoljeća Republika stjecala prihod od 100.000 dukata od prometa solju, i pored činjenice da je 1694. godine u Stonu počinjena velika krađa soli.⁹⁹

⁹² S. Traljić, »Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću.«: 357-358.

⁹³ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 55.

⁹⁴ V. Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, II: 239; A. Dračevac, »Šetnjom po Stonu i okolici.«: 63. Posebnu zanimljivost predstavlja činjenica da je kao pisar u solani neko vrijeme radio Marin Držić, slavni dubrovački komediograf (Dračevac, 66).

⁹⁵ S. Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*. Beograd, 1970: 277.

⁹⁶ Vuk Vinaver, »Bosna i Dubrovnik 1595-1645.« *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1963): 218-219.

⁹⁷ R. Samardžić, *Borba Dubrovnika za opstanak*: 424.

⁹⁸ V. Vinaver, »Bosna i Dubrovnik 1595-1645.«: 203. Ponekad se stonska sol tada prodavala i u Makarskoj (E. Nicolich, *Episodi del salificio adriatico*: 51).

⁹⁹ J. Luetić, »Uvid u međunarodno brodarstvo.«: 95.

U 18. stoljeću oživjela je dubrovačka trgovina solju na bližem ili daljem kopnenom zaleđu.¹⁰⁰ Tada je zbog pličine na mjestu ukrcaja soli u Stonu, nju trebalo najprije krcati u čamce a potom iz njih na kopno. Stoga su u tu svrhu bile potrebne brodice s malim gazom, u koje je stalo do 40 velikih modija soli. Pored posebnih brodica (solarica) za prijevoz soli u Neretvu, to se znalo činiti i gripovima.¹⁰¹ U slučaju siromašne berbe soli u stonskoj solani, u Ston je dovožena strana sol i potom prodavana Turcima. Naprotiv, unatoč velikom uvozu strane soli, 1702. godine u Dubrovnik je dopremljeno i 450 moda stonske soli.¹⁰² Prodaju soli na Pločama u Dubrovniku i u Stonu nadzirao je turski emin, koji je od toga ubirao 1/3 prihoda. Uprkos naplate turskog harača, u Stonu je prodavana velika količina soli. Svejedno je Republika pokušala od središnje turske vlasti ishoditi što bolje uvjete prodaje stonske i ine soli. Štoviše, 1775. godine je u Gabeli na Neretvi uspostavljeno novo tržište soli, naravno za prodaju Turcima.¹⁰³ Zna se da je 1795/6. u Stonu prodano čak 30.189 modija soli Hercegovcima.¹⁰⁴ Kada je skupljanje soli u stonskoj solani podbacivalo, Republika je manjkove kupovala u Napuljskom Kraljevstvu. Četvrtinu soli proizvedene u Stonu država je prodavala svojim podanicima, a ostalo Turcima.¹⁰⁵ Krajem 18. st. Republika je povisila prihode od soli i tako punila državni budžet. Dapače, uređena je obvezatna kupovina domaće, stonske soli: svaki je njen stanovnik stariji od 14 godina bio dužan kupiti određenu količinu soli uz propisanu cijenu, što je siromašnim seljacima postao velik trošak.¹⁰⁶ A radilo se i na suzbijanju krijumčarenja jeftinijom stranom solju. Godine 1804. ponovo je uspostavljeno tržište solju u Gabeli. Turci su ondje prodavali svoju robu i kupovali sol. Tada je samo prodaja soli Republici godišnje donosila

¹⁰⁰ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, II: 216-217.

¹⁰¹ J. Luetić, »Obrisi ekonomsko-društvenih prilika u Dubrovačkoj Republici 1797-1807. godine.«: 94. Neki izričito tvrde da je do sredine 18. st. uslijedilo povećanje dubrovačke trgovine solju (Stjepan Čosić, »Administrativna struktura i plaće službenika Dubrovačke Republike (1700.-1808.)« *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 38 (1996): 145; Zdravko Šundrica, »O Dubrovniku i Dubrovčanima (1766.)« *Dubrovnik* 17/6 (1974): 49). Dio te soli nabavljan je na Malti i Siciliji.

¹⁰² V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 674.

¹⁰³ V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 657-658, 666.

¹⁰⁴ V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 675.

¹⁰⁵ M. Novak, »Dubrovnik u drugoj polovici 18. stoljeća.«: 173.

¹⁰⁶ *Hrvatski narodni preporod-ilirski pokret*. Zagreb, 1988: 38. Obveza kupnje državne soli bila je uzrokom pobune Konavljana (S. Čosić, »O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.«: 183).

37.000 (ili 37.700) dukata dobiti (37.000 turskih pjastara),¹⁰⁷ što je bio veliki novac za ono doba.

Za kratkotrajne francuske vladavine ovim područjem (1809/10.), godišnja prodaja soli, uglavnom stonske, postizavala je tisuće modija: tako se zna da je u stonskim skladištima u ljeto 1810. godine 17.879 vreća soli, koja je bila namijenjena prodaji.¹⁰⁸ Međutim, od 1808. godine uprava solanom bila je neuredna pa su uslijedile brojne zlouporabe. Naime, utvrđeno je da rukovoditelji solina nisu dostatno brinuli o količinama skladištene soli. To je navelo novu francusku vlast na pojednostavnjivanje prodaje tamošnje soli, što je, kažu, dalo pozitivne rezultate. Tada je Dubrovnik godišnje prodavao do 20.000 konja soli Turcima.¹⁰⁹ Prema jednom mlađem izvoru, za francuske uprave Dubrovčani su Turcima prodavali oko 30.000 stotinjaka funti soli iz Stona, i to u prvom redu preko svojih skladišta u Dubrovniku i Stonu.¹¹⁰ Godine 1808. pojednostavnjena je prodaja soli po uzoru na Dalmaciju. Otada se vodila svakodnevna evidencija promjena stanja u skladištima, pa je stanje soli u njima bilo uvijek poznato. Na taj su način izbjegnute zlouporabe i smanjeni troškovi administracije. Za prve tri godine francuskog upravljanja Dubrovnikom vlast je stjecala prihod od 49.757 franaka, odnosno 19.349 fiorina godišnje,¹¹¹ što se smatralo velikom dobiti pokrajinske blagajne, jer se radilo o prilično većim prihodima od onih postizvanih krajem Republike.

Kad je donje porječje rijeke Neretve došlo, poslije Bečkog kongresa, u posjed Austrije, oživjela je trgovina preko Metkovića. Upravo stonska sol se otada najvećim dijelom odvozi u njegova skladišta, odakle se otprema u Tursku,¹¹² najviše u Hercegovinu. No, zabrana dolaženja turskih karavana u Dalmaciju 1815. godine uvelike je pogodila prodaju njene morske soli, pa tako i stonske. Ipak, kada je 1821. godine snižena cijena soli koja se prodavala Turcima i Crnogorcima, onda je njena prodaja postala nešto intenzivnija. Svakako je među velikim prodajnim količinama bilo i one proizvedene u Stonu.¹¹³ Njena prodaja

¹⁰⁷ V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 659; B. Stulli, »Građa o stanju u Dalmaciji 1818. godine.«: 176; S. Ćosić, »O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.«: 181; Stjepan Skurla, *Ragusa cenni storici*. Zadar, 1876: 47.

¹⁰⁸ *Spisi Intendence za Dubrovnik i Kotor*, svež. 3, *Stagno-contabilità sali* 1811-1812.

¹⁰⁹ *Acta Gallica*, 1808, filca IV, br. 310-311.

¹¹⁰ *Prezidijalni spisi Namjesništva*, 1836, IX/4, br. 149/p.

¹¹¹ B. Stulli, »Građa o stanju u Dalmaciji 1818. godine.«: 177.

¹¹² *Spisi Predsjedništva uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 216/pr.

¹¹³ Š. Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848. godine*: 134-135.

u Bosni i Hercegovini porasla je nakon 1857. godine, kada je ona onamo otpremana preko Metkovića.¹¹⁴ Nažalost, nisu poznate točne količine prodaje stonske soli. Zna se, međutim, da je, recimo 1858. godine, samo u Hercegovinu izvezeno 90.000, a sljedeće godine 24.000 stotinjaka soli, od čega je svakako bilo najviše one proizvedene u obližnjem Stonu.¹¹⁵ Stonska se sol prodavala stanovništvu Bosne i Hercegovine po 7,20, a Crnoj Gori (prema konvenciji od 14. kol. 1871.) po 1,42 fiorina po kvintalu. A dalmatinskim ribarima je, za potrebe soljenja ribe, prodavana po 3.97 fiorina za kvintal.¹¹⁶

Dakako, i poslije se stonska sol prodavala najviše na kopnenom zaleđu, jer njena ondašnja potražnja nije nikad jenjavala. Postojala je stalna potreba za solju, kako za prehranu ljudi tako i sitnog blaga. Međutim, točni smjerovi njena otpremanja iz Stona, kao i količine, nisu nam poznate, ali se zna da je uvijek prodavana sva ondje proizvedena sol. U četverogodištu 1857/1860. u metkovskoj je luci prodano preko 110.000 stotinjaka soli, a slično je bilo i potkraj tog stoljeća.¹¹⁷

III.

Budući da je proizvodni postupak u solani bio jako primitivan kroz dulje razdoblje njena postojanja, to je zahtijevalo brojnu radnu snagu, napose u vrijeme skupljanja soli i njena skladištenja. Nema točnih podataka o broju radnika zapošljavanih u njoj, ali se zna da je Republika određivala tko će od njenih podanika ondje raditi.

Najčešće su u solani radili svi odrasli i za rad sposobni muškarci iz okolice Stona i Janjine, a ponekad, u velikoj potrebi, i stanovnici Orebića i Slanog.¹¹⁸ Jednako tako nema vijesti o njihovim onodobnim prinaldežnostima. Čini se da se to u prvim stoljećima njena posjedovanja od strane Republike radilo na račun javne tlake državi, kako ukazuju neke vijesti. Samo oni koji su pri tome sudjelovali svojim blagom, uglavnom za prijenos soli iz slanica u brodove, dobivali su određenu novčanu naknadu.¹¹⁹ Krajem 15. stoljeća u solani su bili

¹¹⁴ Ivan Jurić, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković od 1850. do 1918.* Metković, 2000: 265; Š. Peričić, »Prinos poznavanju hercegovačke trgovine u XIX. stoljeću.« *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43 (2001): 343.

¹¹⁵ Š. Peričić, »Prinos poznavanju hercegovačke trgovine u XIX. stoljeću.«: 348.

¹¹⁶ C. Marchesetti, *La pesca lungo le coste orientali dell'Adriatico*: 228.

¹¹⁷ S. Piplović, »Prilog poznavanju dalmatinskih solana u XIX. stoljeću.«: 316.

¹¹⁸ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 48-49.

¹¹⁹ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 49. Radnici su dobivali 6 folara za svaki prevezeni modij soli.

uposleni neki majstori, nadzornici i radnici, koji su primali plaću svake subote. Da bi potakao veću proizvodnju, Senat je 1505. godine odredio nadnice protomajstorima i nadzornicima.¹²⁰ Za pretpostaviti je da je tako ostalo i poslije, jer su jedino oni bili stalni zaposlenici u solani. Većina drugih bili su to samo sezonski.

Prema jednoj mladoj odredbi Senata, svi su stanovnici Primorja i Pelješca bili dužni raditi u solani, jamačno isključivo sezonski,¹²¹ za vrijeme skupljanja soli, kada je trebalo što brže obaviti taj posao. Nadalje, u prvoj polovici 18. st. ondje su djelovala i dva pisara, jamačno tek u vrijeme skupljanja kristalizirane soli. Pored njih, tada su ondje bili zaposleni domaći proti, glavari, mjerač i radnici koji su sol prenosili iz "polja" u skladišta.¹²² Senat je 1710. godine u Ston pozvao prota Frana Jakovljeva iz Barlette da svoje iskustvo u poslovima na solani prenese na domaće ljude, radnike u solani. Slično se postupilo 1739. godine. Kako su 1754. godine pronađene nepravilnosti u poslovanju solane, to je Senat ondje potom slao članove Solnog ureda iz Grada kako se to unaprijed ne bi ponovilo.

Zna se da je 1791. godine u solani u jednom trenutku bilo 72 radnika (solinara), što ne znači da je to bio najveći broj tada zaposlenih u njoj.¹²³ Neki cijene da je rad u solani bio pretežak. Ponekad su ondje, pored najamnih radnika, radili i kažnjenici kao besplatna radna snaga. No, tada je znalo dolaziti i do sukoba radnika s nadzornicima solane.¹²⁴ Početkom 19. st. obavljene su na njoj neke radnje u svrhu poboljšanja proizvodnje, što je državnu blagajnu stajalo 17.000 dukata.¹²⁵ To također svjedoči koliku je važnosti Republika pridavala toj solani. Kad su u svibnju 1806. francuski vojnici došli u Ston, ondje zatečeni radnici razbježali su se kućama, pa je privremeno obustavljen rad na pripremi solina za kristalizaciju. Tada su u solani najviše poslova obavljali priučeni seljaci iz Knežije Slano i istočnog dijela poluotoka Pelješca. Njihove su plaće bile nešto veće nego prije, što onda može značiti da su oni ipak, barem privremeno, bili plaćani: to opet svjedoči o značenju te solane u gospodarstvu dubrovačkog kraja.¹²⁶ Jer, radilo se o naknadi od 30 dubrovačkih groša dnevno.

¹²⁰ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 51-52.

¹²¹ V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 677.

¹²² V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 678.

¹²³ P. Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*: 53.

¹²⁴ V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 677; J. Luetić, »Uvid u međunarodno brodarstvo«: 94-95.

¹²⁵ V. Ivančević, »O dubrovačkim nabavama soli XVIII st.«: 677.

¹²⁶ J. Luetić, »Obrisi ekonomsko-društvenih prilika u Dubrovačkoj Republici 1797-1807. godine.«: 85, 89.

Inače, i potom su većinu radnika na njoj brojili seljaci obližnjih naselja, koji su to činili uglavnom kao obvezu na račun osobne javne tlake, kako je to, recimo, bilo i na otoku Pagu: kao naknadu za taj posao dobivali su doista simboličnu svotu novca. Zapravo su oni radili samo sezonski, najprije na skupljanju, a potom i utovaru soli u brodove. Tek 1849/50. javna je tlaka bila dokinuta, pa su te poslove otada obnašali “pravi” radnici, uz odgovarajuću/približnu novčanu naknadu.¹²⁷ Naime, zna se da je oko 1880. godine u sezoni skupljanja bilo zaposleno 90 radnika, koji su se stalno izmjenjivali na poslu: prosječno ih je dnevno bilo 33. Dnevnica im je bila 70 soldi (karantana). Jedino su najvrijedniji nagrađivani s 80 soldi dnevno.¹²⁸ Za pretpostaviti je da su i ondje, kao u paškoj solani, radile žene i djeca. Podsjetit ćemo da je u osmom desetljeću u svim dalmatinskim solanama bilo uposleno između 945 i 1.105 radnika, od kojih je manji dio bio zaposlen u stonskoj solani.¹²⁹ Najviše je radnika u solani zapošljavano u vrijeme kristalizacije i skupljanja soli, kada se nastojalo izbjeći kišu. Njima je to donosilo znatan priljev kućnom budžetu.¹³⁰ Potkraj tog stoljeća u paškoj je solani (1897.) bilo stalno ili sezonski 990 radnika. Taj podatak za stonsku solanu nije naveden, pa se može pretpostaviti da je u njoj radilo najmanje onoliko ljudi koliko i u prethodnom razdoblju.¹³¹ Zbog nemara bečke vlade spram stonske solane, ona je tada bila jako zanemarena, što također može biti razlogom manjem zapošljavanju radnika u njoj. Umjesto pružanja stanovite koristi okolnom stanovništvu, ona je propadala.¹³² Ako je i bilo zaposlenih u njoj, onda su to bili uglavnom oni privremeno angažirani na skupljanju i skladištenju soli. Na Novu godinu 1898. u gradiću Stonu je utemeljeno Hrvatsko radničko društvo,¹³³ čiji su, držimo, članovi bili najvećim dijelom upravo radnici tamošnje solane, jer, koliko se zna, pored manjeg broja obrtnika, i nije bilo drugih radnika osim onih u solani.

Pred Prvi svjetski rat ondje je bilo zaposleno stotinjak radnika, a za njezova trajanja solana je obustavila rad zbog nedostatka radne snage.¹³⁴ Kako

¹²⁷ Š. Peričić, »Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja od 1815. do 1848. godine.«: 266; Antun Kobašić, »Ekonomske prilike u Dubrovniku i dubrovačkom kraju od ulaska Francuza do kraja 19. stoljeća.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35 (1997): 80.

¹²⁸ C. Marchesetti, *La pesca lungo le coste orientali dell'Adriatico*: 228.

¹²⁹ *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1878*, sv. 3-4, Beč, 1881: 42.

¹³⁰ S. Piplović, »Prilog poznavanju dalmatinskih solana u XIX. stoljeću.«: 316.

¹³¹ J. O. Buschmann, *Das Salz, dessen Production, Vertriebe und Verwendung in Österreich*: tab. II.

¹³² S. Piplović, »Prilog poznavanju dalmatinskih solana u XIX. stoljeću.«: 316.

¹³³ *Narodni list, Zadar*, 37/2 (1898).

¹³⁴ J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*: 37.

rekosmo, i nakon njegova svršetka solana neko vrijeme nije radila, nego je djelatnost ondje uspostavljena tek 1921. godine. Otada ondje radi priličan broj radnika. Zna se da su oni tada sezonski radili na akord. Prema jednom izvoru, oni su u sezoni skupljanja i skladištenja soli pravili 16.000 dnevnic. Rad je bio vrlo naporan, jer se radilo dok se "ne padne s nogu".¹³⁵ Budući da se pred Drugi svjetski rat nastojalo pojačati proizvodnju soli, to je moguće da je u solani zapošljavan nešto veći broj radnika.

Da zaključimo: I pored svog manjkavog zemljopisno-klimatskog smještaja, stonska je solana djelovala vjekovima. To je moguće pratiti, dakle, tek od prispjeća Stona u vlasnost Dubrovačke Republike. Iako se prostirala na malom prostoru, obnašana s malim brojem radnika, ona je proizvodila priličnu količinu soli, koja je svoj vrhunac, kažu, dostigla još u doba Republike, donoseći tako njoj značajne prihode. Kao onda, ona je sve do Drugog svjetskog rata ostala državnim (Francuska, Austrija, Austro-Ugarska, Jugoslavija) vlasništvom.

Njene proizvodne količine stalno su i značajno oscilirale. Pred Drugi svjetski rat one su dostizale do 300 vagona soli godišnje. Ta sol se najvećim dijelom prodavala na kopnenom zaleđu, a tek manjim na drugim jadranskim odredištima. Proizvodnja nije nikad uspijevala zadovoljiti potražnju. Prodajom soli uvijek je upravljala država kao isključivim monopolom, čime je izvlačila priličnu korist. Tek zadnjih stotinjak godina promatranog razdoblja određenu korist su ubirali tamošnji radnici, priučeni seljaci iz okolice. Koliko se zna, njih je bilo najviše stotinjak, i to uglavnom sezonskih. Unatoč nedostatnom ulaganju, pa i povremenom zapuštanju, ova solana je u međuraću postizala najviši prosječni godišnji kapacitet proizvodnje po hektaru površine među solanama istočno-jadranske obale. Dakle, i ovako krnji podaci o proizvodnji soli i njejoj prodaji u Stonu omogućili su znatno bolji uvid u te djelatnosti u prošlosti.

¹³⁵ M. Savić, *Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda*: 444-445.

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SALT PRODUCTION IN STON

ŠIME PERIČIĆ

Summary

The author highlights the history of salt production in Ston until World War II, a topic understudied in historiography to date. Apart from affording evidence on the outputs of salt and its sale, the author examines the organisation of salt manufacture, the number of workers employed and several attempts at improving the technological process. The volume of salt production tended to vary, successful harvests being rare. In the period shortly before World War II, the production reached 3,000 tons per annum. Irrespective of the output, the supply of salt was unable to meet the commercial demands. Salt was mainly sold in the hinterland, and to a lesser extent on the Adriatic markets. Being a state-run monopoly, the sale of salt brought considerable profits to the government budget. Over the centuries, the state as well as the local population benefited largely from the Ston salt pans.

